

HİSBE TEŞKİLATI ÖZELİNDE İBN TEYMIYYE’NİN İKTİSADİ NAZARİYESİ: PİYASA, FİYATLAR VE ÜCRETLER

Hacı Sarı¹

Öz

13. yy.’ın sonu 14. yy.’ın başlarında yaşayan İbn Teymiyye kalam, akaid ve fıkıh gibi alanlarda eserler verdiği gibi iktisadi alana yönelik eserler de vermiştir. Hisbe adlı eseri, İbn Teymiyye’nin iktisat düşüncesi için önemli bir kaynaktır. İbn Teymiyye, adil fiyat, adil ücret ve piyasa işleyişi gibi doğrudan iktisadi alanla ilgili olan kavramların yanında mülkiyet ve sözleşme (akit) gibi iktisat ve hukukun kesiştiği kavramları da gündemine taşımıştır. İbn Teymiyye, her ne kadar doğrudan piyasa ile ilgili konuları tartışmış olsa da onun bakış açısından asıl önemli olan nokta piyasa-ahlak ilişkisidir. İnsanı gayeli bir varlık olarak telakki eden İbn Teymiyye, insan eyleminde nihai gayeyi öncelemektedir. Bu bakış açısı ise piyasa etkinliğinin ahlak bağımlı olmasını gerektirmektedir.

İbn Teymiyye İhtiyaç, zaruret, zulüm ve adalet kavramlarıyla birlikte düşündüğü piyasa etkinliğinde devlet ya da idari erkin piyasaya müdahale edebileceğini savunur. Müdahale hem ihtiyaçların karşılanması hem de haksızlıkların ortadan kaldırılması amacıyla yapılabilir. Piyasa düzeni, hukuki düzenlemeler ve idari etkinlik bağlamında tasavvur ettiği iktisadi eylem her şeyden önce ahlaki norma uygun olmalı ve insanların hayatında kolaylık sağlamalıdır. Ayrıca piyasa aktörleri de öncelikle ahlaki birer birey olarak düşünülmüştür. İşçi, üretici ve tüketici haklarına riayet eden ahlaki bir ekonominin tesisi için, ahlak merkezli piyasa tasavvurunun temsilcisi olan İbn Teymiyye’nin görüşlerinden günümüz için de çıkarılacak dersler vardır.

Anahtar Kelimeler: İbn Teymiyye, İslam iktisat düşüncesi, ahlak ve iktisat, piyasa mekanizması, adil fiyat, adil ücret.

IBN TAIMIYAH’S ECONOMIC THOUGHT IN THE CONTEXT OF HISBA ORGANIZATION

Abstract

Ibn Taimiyah, who lived at the end of the 13th century and the beginning of the 14th century, gave works in fields such as kalam, theology and fiqh as well as works related to the economic field. Hisba is an important source for Ibn Taymiyya's economic thought. In his works, Ibn Teymiyye inquired into the concepts such as property, contract intersect fair price, fair wage and market mechanism, which are directly related to the economic field. Although Ibn Taimiyah discussed issues directly related to the market, the most important point in his views is the market-ethic relationship. Ibn Taymiyya, who regards man as a purposeful being, prioritizes the goal of human action. This point of view entails that market activity must be morally dependent.

Ibn Taimiyah argues that the state or administrative power can intervene in the market activity, which he considers in relation with the concepts of need, necessity, cruelty and justice. He justifies such an intervention on the premises of satisfying needs and eliminating injustices. The economic action, which he envisions in the context of market mechanism, legal regulations and administrative efficiency, must first of all comply with the moral norm and provide convenience in people's lives. In addition, market actors are primarily considered as moral individuals. There are lessons to be drawn from the views of Ibn Taimiyah, a representative of the moral-centered market vision, for the establishment of a moral economy that respects the rights of workers, producers and consumers.

Key Words: Ibn Taimiyah, Islamic economic thought, moral economy, market mechanism, just price, just wage

JEL Kodları: B1, B11.

¹Dr. Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, haci.sari@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0583-2565

Geliş Tarihi (Received): 04.09.2020; **Kabul Tarihi (Accepted):** 21.10.2020

Atıf/Citation: Sarı, H. (2020). Hisbe Teşkilatı Özelinde İbn Teymiyye’nin İktisadi Nazariyesi: Piyasa, Fiyatlar Ve Ücretler. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 267-281. **DOI:** 10.47140/kusbder.790722

Giriş

Bu çalışmada amaç diğer dini öğretilerden farklı olarak asırlarca değişmeyen bir kaynağa bağlı olarak gelen ve hala iddiasını taşıyan İslam piyasa düzenini İbn Teymiyye'nin iktisada dair görüşleri çerçevesinde değerlendirmektir. İktisadi hayatı düzenleyen kurumlardan olan Hisbe kurumu ve İbn Teymiyye'nin yine aynı adla anılan eseri bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Hisbe kurumu, bugünün iktisadi meseleleriyle kıyas edildiğinde kısıtlı bir uygulama kalabilir, ancak hisbe ve muhtesipten beklenenler iktisadi hayatın yanında toplumsal ve dini hayatın tanzimini de kapsamaktaydı. Bu özelliği sebebiyle iktisat ya da piyasa hem toplumsal hem de dini olanla birlikte değerlendirilmekteydi.

İbn Teymiyye'nin ekonomiden ne anladığına baktığımızda ise iç içe geçmiş bulunan, birbirini etkileyen farklı öğeler (akaid, ahlak, fıkıh v.b) bulunmaktadır. Bunlar, iktisadi aklın (homo economicus) her halükârda dışarda tutmayı yeğlediği faktörlerdir. Ama iktisat tanımlaması ve tasnifi de farklıdır, iktisadı *ilm-i tedbiri menzil* olarak anlayan bütün modern öncesi devrin bilginlerinde olduğu gibi aikonomia kavramı, ev idaresini mündemiç ve ahalisinin mutlu bir hayat sürmesine yönelik çareler bütünü olarak telakki edilerek *ameli hikmet*'in bir alt birimi olan ahlak ilmi içerisinde mütalaa edilmekteydi. Bu sınıflama doğal olarak muhtevayı da etkileyecektir.

İbn Teymiyye'nin iktisada dair görüşlerini açıklarken, piyasa açısından önemli olan bazı uygulamalar ve kavramlar ön plana çıkmaktadır. Fiyat ve ücretler şüphesiz en başta gelen unsurlardır. Bunun yanında alışverişi ya da iktisadi eylem mevzunun hukuki boyutunu konu edinen akit (sözleşme) unsuru da dahil olmaktadır. Sözleşme zemini piyasa yapısının (müdahaleci ya da serbest) belirlenmesi açısından önem ihtiva etmekle birlikte sözleşmelerin iradi olma özelliği kişilerin özgürlüğü bakımından önemlidir. Zira bir fiil ancak iradi eylemin neticesiyse hakkaniyetli ve meşru olur. Ayrıca piyasa aktörlerinin eylemlerini yönlendiren psikolojik etmenler de İbn Teymiyye'nin iktisadi düzene dair görüşlerinin önemli bir kısmını oluşturur. Piyasa işleyişini etkileyen dahili unsurların yanında harici ve sosyal-psikolojik etkenler piyasa müdahalesinin de zeminini oluşturur. İbn Teymiyye'nin iktisadi düzene dair görüşlerini büyük ölçüde “Bir İslam kurumu olarak Hisbe” adlı eserde ortaya koyması, hisbe kurumunun piyasa işleyişi bakımından önemini gösterir. Bu sebeple İbn Teymiyye'nin iktisada dair görüşlerinin tarihi ve pratik tarafına ışık tutması bakımından hisbe kurumu ve muhtesip de araştırmaya dahil edilmiştir.

Hisbe kurumu incelendiğinde iktisat namına doyurucu malzeme bulamamaktan şikâyetçi olunması mümkündür. Bilhassa İbn Teymiyye'nin söz konusu eserinde iktisatla kurulan bağı anlamlandırmakta da zorluk çekilebilir. Bu sorun söz konusu dönemin zihin dünyasıyla irtibata geçildiği oranda ortadan kalkacaktır. Bu incelemede en bariz olarak serdedilen iktisadi (pazar) faaliyetin hukuk kuralları ve ahlaki normlarla çerçevelenmiş olmasıdır. Her sistemde pazar / piyasa işleyişi için kurallar konulur ama en önemli fark kural konulurken gözetilen değerlerdir. Hisbe kurumu incelendiğinde ise dünya ve ahireti bir arada değerlendiren bir yaklaşım sergilendiği görülür. Hisbe, piyasa düzeninin tesisi kadar insanı Allah'a yakınlaştıran kurallar bütününe ifade etmekte olduğu görülür. Çalışmada öncelikle hisbe uygulaması ve piyasa işleyişi açısından önemi tartışılacak ardından İbn Teymiyye'nin iktisada dair düşünceleri incelenecektir.

1. Hisbe Kurumu

İslam iktisat tarihinde ahlakın hukuk aracılığı ve siyasi iktidar eliyle uygulama imkânı bulunduğu alanlardan biri “hisbe” kurumu olmuştur. Hisbe kurumunun iktisadi açıdan önemi, ahlak, siyaset ve iktisat üçgeninde icra ettiği tarihsel işlevinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda İbn Teymiyye'nin hisbe kurumunu konu edindiği ve iktisada dair görüşlerinin önemli bir kaynağı olan “Bir İslam kurumu olarak Hisbe” isimli eseri ilginin sebebini oluşturmaktadır. Bu sebeple İbn Teymiyye'nin iktisadi alan dair görüşlerinin konu edildiği bir çalışmada hisbe kurumu da önem arz eder. Zira hisbe kurumu, kamunun piyasaya müdahale aracı olarak vazife görmüştür. Ayrıca İbn Teymiyye'nin iktisadi nazariyesi ahlak ve ekonomi nosyonlarını beraber düşünmeyi gerektirir.

Bu sebeple İslam iktisadının önemli uygulaması olan hisbe kurumundan da kısaca bahsetmek gerekir.

Arapça asıllı bir kelime olan ve aynı kökten gelen “hisbe” ve “ihtisap” kelimeleri, lugatte ecir talep etmek, sevap, bir fiili sırf Allah rızası için yapmak gibi manalara gelmektedir (Kavakçı, 1975, s. 12). Kelimenin sözlük anlamının yanında istilahi anlamını öne çıkaran bir başka tanımlamada ise

““hesap etmek, saymak; yeterli olmak” anlamlarındaki hasb (hisâb) kökünden türeyen ihtisâb masdarından isim olan hisbe kelimesi, terim olarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder” (Kallek, 1998, s. 133)

şeklinde tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Hisbe kurumunun temel dayanağı Kur'an'dır. Ayrıca genel ahlak ve kamu düzeninin korunması hisbe teşkilatının temel amaçlarından sayılmıştır. Genel ve ahlak ve kamu düzeninin beraber anılması, ahlakın kişisel olmayıp diğer insanlarla ilişkinin çerçevesini belirleyen unsur olması açısından önemlidir. Bu sebeple piyasa mekanizması kamu düzeninin bir parçası olduğu kadar ahlaki alanı da ilgilendirir.

1.1. Hisbe uygulaması ve Muhtesip

Hisbe müessesesi kaynağını naslardan almaktadır. Hisbe tanımlarında ortak olan nokta “emr-i bil ma'ruf ve nehyi anil münker”dir. Ali İmran süresinin 103. Ayeti; “Sizden hayra çağıran ve iyiliği emreden ve münkerden nehyeden bir gurup bulunsun. İşte felaha erenler onlardır” (Ali İmran 103) hisbe kurumunun dayanağını oluşturur. Hisbenin amacı dini, dünyevi, içtimai ve ferdi konularda iyiliği teşvik etmek ve kötülükten sakındırmaktır. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmanın iktisat ile alakasını kurmak, İktisadi kendi öz rasyonalitesine sahip bir mekanizma olarak düşünün modern dünyanın insanı için zor olabilir. Ancak insan-insan ilişkilerinin önemli kısmı piyasa işlerine tekabül ettiği için, ihtiyaçların makul çerçevede karşılanmasının aracı olan piyasa ve iktisadi edimler ahlaki davranışa, yani iyi ve kötü nosyonlarına en çok muhatap olunan bir alandır.

Hisbenin ne zaman doğduğu tartışılmakla beraber, Hz. Peygamber zamanından beri olduğu bilinmekte ve Hz. Peygamber ilk muhtesip sayılmaktadır. Kallek, hisbe uygulamasının kuruluşunu ve amaçlarını şöyle açıklar:

Resûlullah'ın emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker faaliyetleri toplum hayatının bütün cephelerini kapsamış, ancak daha sonra ferdi mesuliyetleri çoğalınca uygun vasıflı bazı kişileri esnaf ve sanatkârların işlerini denetlemek için resmen sâhibü's-sûk (âmilü's-sûk) sıfatıyla görevlendirmiştir. Bu memurlardan üçü erkek, ikisi kadın olmak üzere şu beş kişinin adı kaynaklarda yer almaktadır: Mekke'de Saîd b. Âs b. Saîd el-Ümevî, Medine'de Abdullah b. Saîd b. Üsayha, Ömer b. Hattâb. Semra bint Nüheyk el-Esediy-ye ve Şifâ bint Abdullah. Bu sonuncusunun Hz. Ömer tarafından görevlendirildiği de söylenmektedir. (Kallek, 1998, s. 135).

Zuhurundan modern zamanlara kadar bütün İslam coğrafyasında uygulama alanı bulmuş olan hisbe müessesinin mahiyeti de göz önünde bulundurularak İslam toplumunda iktisattan ne murat edildiği daha iyi anlaşılır. Hz. Peygamber döneminden 19. asrın sonlarına kadar bütün İslam devletlerinde çeşitli farklılıklarla uygulanmış olan hisbe teşkilatı zamanın gerektirdikleri çerçevesinde mahiyet bakımından genişleme göstermiştir. İlk devirde sadece bazı ahlaki kuralları va'z ile yetinilirken ilerleyen zamanlarda daha tafsilatlı düzenlemeler oluşturulmuştur.

Zaman içinde mahiyetinde kısmi değişiklikler görülen hisbe uygulaması 1826 yılında Osmanlı'da kurulan İhtisap Nezareti'yle birlikte muhtesibin görev tanımlamasında da değişikliğ beraberinde getirmiştir. İhtisap Nezareti'nin kurulmasıyla beraber hisbe uygulaması daha geniş bir çerçevede mütalaa edilmiş oluyor.

İhtisap Nezareti'nin ihdasından sonra ihtisap ve muhtesiplerin görevi daha önceki ihtisap uygulamalarında olduğu gibi ihtisap rüsumunu toplamak, narhı kontrol etmek sadece vergi ve zabita memurluğu yapmak değil, bunlarla birlikte, devletin ticaret ve sanayi alanlarındaki politikalarının aktif uygulayıcısı olmak görevlerini de üstlenmişlerdi. (Kala, 1998, s. 137).

Vurgulanması gereken önemli bir nokta İbn Teymiyye'de pazar denetleyiciliği görevini ifa eden ihtisap kurumu ve muhtesip kavramlarının tekabül ettiği olgunun günümüz karşılığının ne olabileceği meselesidir. Hisbe, modern devlet müesseselerinde “*devlet muhasebesi, muhasebe dairesi, zabıta veya çarşı zabıtası*” (Kavakçı, 1975, s. 12) manalarında kullanılmakla beraber daha geniş bir yetke ile donatılmış bir kurumdur.

İlk devirlerdeki uygulanışında ekonomik ilişkilerin sınırlılığından dolayı sınırlı şekilde görev icra eden muhtesip bugünün zabıtasına denk geldiği anlaşılmaktadır. Ancak İbn Teymiyye zamanında “*sûk*” ya da “*bazaar*” denen kavramın o dönemde cereyan eden bütün ekonomik ilişkileri kapsadığından muhtesip de bu anlamda bütün ekonomik işleştiren sorumlu olan kişi rolünde idi. Bugüne uyarlıysak, pazar kavramının çok çeşitlendiğini görmekteyiz. Semt pazarlarından borsalara, bankalardan elektronik ticarete kadar sınırsız şekilde genişleyen bir piyasadan bahsetmek mümkündür. Bu durumda ihtisap kurumu ve muhtesibin günümüz kavramlarıyla ifadesinin de çeşitlenmesi gerekir. Ancak bugünün modern devletinde bulunan TMSF, BBK, hatta merkez bankası, ticaret mahkemeleri v.s. gibi kurumları içine alan bir uygulama geçmişin hisbe kurumuna daha yakın olacaktır.

Hisbe, münkerin (kötü) önlenmesini ve ma'rûfun (iyi) teşvikini konu edindiğinden, görevin ifası için bu fiilleri işleyen kimselerin mükellef (âkil baliğ) olması şartı aranmaz. Yöntem olarak işlenen münker, tecessüse kaçmadan ve yalnız şüphe üzerine, kişilik haklarını çiğnemenin tespit edildikten sonra, en hafifinden en ağırına doğru çeşitli yöntemlerle ıslah yoluna gidilir (Kallek, 1998, s. 134). Bu yöntemler sırasıyla; işlenen fiilin gayri meşru olduğunun anlatılması; bilerek kötülük işleyene öğüt verilmesi; tekdir ve tehdit; kötülüğe vesile olan durumun ortadan kaldırılması veya bu tür alet edevat ve eşyanın tahrip edilmesi; ölçülü bir şekilde, hapis, teşhir, darb, meslekten men, silahlı müdahale ve sürgün gibi ta'zîr cezalarından birinin uygulanması (Kallek, 1998, s. 134) öngörülmüştür.

Kamu görevi olarak muhtesiplik diğer bütün idari görevler gibi ibadet olarak değerlendirilmekte ve imkânlar çerçevesinde en iyi şekilde ifa-ı vazifede bulunmak gerektiğinden iyi işlerin en üstünü sayılmıştır. Genel olarak İslam idare geleneğinde “emanet” ve “ehliyet” çerçevesinde değerlendirilen görevlendirilme esasları icabınca iş/ görevin en yetkin olana verilmesi aynı zamanda dini bir vecibedir. Siyasetnamelerde çokça anılan ehliyet mevzusunu tamamlayan ölçüt ise adalettir, adalet ehliyetin önemli vasıflarındandır (Dinçer, 2019, ss. 45-62).

Özünde emretme ve yasaklama olan idare mekanizmasında muhtesip gibi kamu görevlileri iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmakla memurdurlar. Ancak kişi men ve teşvikte gücü oranında sorumludur. Her türden kamu görevlisi sorumluluk ve yetkisi nispetince bu görevi yerine getirmelidir. Piyasa işleyişiyle ilgili muhtesipten beklenen ölçü ve tartıda doğruluğun sağlanması, hileli işlerin kontrol edilmesi, piyasada tarafların aldatılmasını engelleme (simsarlık gibi) ve karaborsacılığın engellenmesidir. Bu sayede taraflar zarar vermeden ve zarara uğramadan özgürce sözleşmelere taraf olabilir (İbn Teymiyye, 2001, ss. 31-35).

Muhtesibin görevleri hakkında imal-ı fikirde bulunan İbn Teymiyye, en mühim görevin iyiyi emretmek ve kötülükten alıkoymaktır diye belirttikten sonra namaza vurgu yapar, zira en yüce iyi olarak namazı görür. Pazarın işleyişinden sorumlu bir amirin görevleri arasında evvela namazın dile getirilmesi insanın eylemlerinde iktisadi bir eylem olsa dahi dinin dolayısıyla ontolojinin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Zira namazı savsaklayan kişinin hassas bir mevzu olan bir görevde adaleti tesis edemeyeceği fikr-i sabitesi mevcuttur. Bunun dışında imam ve müezzinleri kontrol de yine muhtesibe vazife olarak tevdi edilmiş işlerdendir.

1.2. Hisbe literatürü

Hisbe kurumu, doğrudan pazar / piyasa işleyişine dair düzenlemeleri içerdiğinden bu düzenlemeleri ihtiva eden kaynaklar da önem arz etmektedir. Bu çalışmaların varlığı bir yandan İbn Teymiyye'nin İslam iktisat düşüncesinde bir ada olmadığını gösterirken öbür taraftan da iktisat yazınında mevzunun önemine işaret etmektedir. Ayrıca iktisadi düşünce açısından önemli

sayılabilecek kaynaklar şüphesiz sadece hisbe literatürüyle sınırlı değildir. Ancak bu çalışmada piyasa mekanizması hisbe teşkilatı çerçevesinde değerlendirildiğinden sadece benzer kaynakların zikredilmesi daha anlamlıdır. Çalışmanın ana eksenini oluşturan İbn Teymiyye'nin *el-Hisbe fi'l-İslâm* çalışmasına ilaveten bu kategoriye dâhil edilebilecek başka eserler de mevcuttur. Ancak bunlar arasında “*hisbe'nin teorik ve felsefi yönlerine vurgu yapan*” (Orman, 1999, s. 38) ve bu sebeple iktisadi düşünce tarihi için önemli bir yere sahip olan İbn Teymiyye'nin *el-Hisbe fi'l-İslâm* adlı eseridir. İbn Teymiyye'nin eseri dışında eş-Şeyzerî'nin (ö.589/1193) *Nihâyetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*'sinde olduğu gibi, diğer bazı eserler, *el-Hisbe fi'l-İslâm*'ın tam aksine, konunun pratik yönlerine ağırlık vermişler (Orman, 1999, s. 39). Diğer örnekler muhteva bakımında çeşitlilik arz etmekle beraber bazıları *Hisbe* teşkilatını genel ve kapsayıcı bir şekilde işlerken, diğer eserler ise meselenin daha özel yönlerine yoğunlaşmışlar. Yahya b. Ömer'in (ö.289/901 veya 902) *Ahkâmu's-Sûk'u*, el-Müceyledî'nin *et-Teyşîr fi Ahkâmi't-Tes'îr*'i ve Ebu'l-Abbas Abdullah el-İbyânî (ö.352/964)'nin *Mesâilu's-Samâsira*'sı, hisbenin özel yönlerine yoğunlaşmış olan eserlere örnek olarak verilebilir (Orman, 1999, s. 39)

Hisbe literatürüne misal teşkil eden yukardaki eserlere ilaveten, “İbnu'l-Uhuvve'nin (ö.729/1329), *Me'âlimu't-Turbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*; İbn Besam'ın, *Nihâyetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*; İbn Abdun'un, *Risâle fi'l-Kadâ ve'l-Hisbe*; İbn Abdu'r-Rauf'un, *Risâle fi Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*; Muhammed b. Ebî Muhammed es-Sakatî'nin, *Kitâb fi Âdâbi'l-Hisbe*; Cersifi'nin, *Risâle fi'l-Hisbe* ve Ebû Bekir el-Hallal'ın (ö.311/923), *el-Emr-u bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-u 'ani'l-Münker*” (Orman, 1999, s. 39) gibi eserler sayılabilir.

2. İbn Teymiyye'nin iktisada dair görüşleri

İktisat açısından İbn Teymiyye'nin görüşlerini mühim kılan, bir Müslüman olarak İslam'ın piyasa işleyişi hakkındaki buyruğunu ortaya koymuş olmasının yanında günümüz iktisat disiplini için de mühim ve anlamlı tespitlerde bulunmuş olmasıdır. Piyasa işleyişini yakından takip edebilme imkânına sahip olan İbn Teymiyye, devletin piyasaya müdahalesi, narh konularak fiyat tespiti ve piyasada iktisadi eylemde bulunan kişilerin hangi saiklerle hareket edebileceği üzerinde fikir yürüterek konuyu çağdaşlarına göre daha geniş bir çerçevede, derinlemesine ele almıştır. Piyasada arz ve talep taraflarını ayrıntılı şekilde tahlil ettiği görülen İbn Teymiyye, bu iki temel olguyu etkileyen sebepler üzerinde durmuştur. Arz tarafını tahlil ederken yerel üretimle ithalat arasında ayrıma gitmekte ve bunların farklı fiyat esnekliklerine dikkat çekmektedir (İslahi, 1985, s. 52). Talep incelemesinde ise alıcıların sayısı, satın alma güçleri, piyasadaki durum, alıcıların sosyopsikolojik halleri ve fayda fonksiyonlarının değerlendirilmesi gibi modern iktisat terminolojisi ile ifade bulan önemli belirleyicileri zikretmektedir (Baeck, 1994, s. 86).

Genel itibarla “İbn Teymiyye'nin dine (fıkıh, akaid v.s.) dair görüşleri anlaşılmadan iktisat, siyaset ve benzeri mevzulara dair görüşleri anlaşılabilir” (Laoust, 1976, s. 389). İbn Teymiyye'nin düşünce sistematüğünde bütün mevzular birbiriyle ilintilidir ve iktisat da ancak asıl mevzuların yedeğinde ele alındığında anlamlı bir bütünlük ifade etmektedir. İbn Teymiyye'nin düşüncesinde araçsal bir hüviyeti haiz olan piyasa düzenlemelerinden maksat, kişinin nihai gayesini (varoluş gayesi) gerçekleştirmek olarak temayüz etmektedir. Mevzuyu bizim için önemli kılan, konunun bu yönü olmaktadır. Netice itibarıyla evvel emirde bir hukukçu olan İbn Teymiyye'nin iktisat nazariyesi geliştirmesinin bir anlamı olmalıdır, bu da şüphesiz “rıza-ı ilahi” olarak ifade bulmaktadır.

Piyasa işlemlerini ahlak – hukuk çerçevesinde ele almış olması şüphesiz sadece İbn Teymiyye'ye has bir yaklaşım değildir. Çeşitli kültür çevrelerinden çağdaşları olan düşünürlerin de benzer ihtiyatı göstermesi, çağın ruhu (Zeitgeist) ile açıklanabilir. Yine İslam hukuk geleneğinde de adil fiyat meselesi çeşitli vesilelerle tartışıla gelmiştir. Hz. Peygamber devrinde hürriyetin tamamlanması (ortak paylı kölenin azat edilmesi hususu) ve Hz. Ömer devrinde de artan fiyatlar dolayısıyla diyet bedelinin yeniden tespit edilmesi kararı bu kavram çerçevesinde olmuştur. Ancak “Adil fiyat meselesi İslam'ın ilk zamanlarından beri önemsenen bir mesele olmakla beraber bunu

ilk defa derinlemesine inceleme konusu yapan ve malların yanı sıra ücret ve kârla bağlantılı kılan İbn Teymiyye'dir" (Özel, 1996, s. 156).

İnsanın yaratılış gayesi çerçevesinde insan davranışlarını ele alan İbn Teymiyye, yaptığı tavsiyelerde kişinin ebedi mutluluğu kazanmasının yollarını irdelemiş ve pazar ya da piyasa davranışlarını bundan ayrı görmemiştir. Neticede iktisadi eylem de ceza ve mükâfat arasında değerlendirilen insan eylemlerine tekabül etmektedir. Ceza ve mükâfat bizleri hukuk, dolayısıyla ahlaka iletmektedir.

Ayrıca İbn Teymiyye'nin nazariyesinde ön plana çıkan unsurlardan biri de meseleyi olumsuz yönleri itibariyle ele almasıdır. Mesela adil fiyatın ne olduğunu açıklamaktan ziyade ne olmadığını tarife çalışır. Bu konuda temel fıkıh kaidesi olan "Eşyada aslolan ibahadır" doğrultusunda hareket ettiği anlaşılan İbn Teymiyye'nin bir meselede görüş beyan etmesi mevzu bahis olumsuzluğun ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Eşya da asl olan şeyin ibaha olması, hakkında hüküm bulunmadıkça ya da kıyas hükümlerince yasaklanmadığı takdirde haram / yasak olarak tasnif edilemeyeceğini ifade eder.

İktisadi nazariyesiyle İbn Teymiyye, piyasa işleyişi hakkında iki uç arasında orta yolu temsil etmektedir. "Kur'an'da sunulduğu haliyle serbest piyasadan yana olanlarla merkezi yönetimin resmi fiyat belirlemesinden yana olanlar arasında, İbn Teymiyye orta bir yerde karar kılmaktadır, o somut durumlar esasına göre duruma mahsus piyasa düzenlemesini savunmaktadır"(Baeck, 1994, s. 85). Bu anlamda kamu müdahalesinden yana olmakla birlikte, müdahalenin ancak işleyişin bozulduğu durumlarda gerekli görerek, 'özgür irade'den yana tavır almaktadır.

İbn Teymiyye'nin iktisadi nazariyesinin genel hatlarını çizdikten sonra, piyasa işleyişi için anlamlı olan ve genelden özele sıralanırsa mülkiyet, akit (sözleşme), fiyat ve ücret kavramlarını nasıl açıkladığına bakmakta fayda vardır. Bu kavramları incelerken siyasi erkin piyasa müdahalesi konusu da dahil edilmesi gereken bir başka unsurdur.

2.1. Mülkiyet

İktisada konu olabilecek mevzuların başında piyasa olgusu gelmekle beraber, bunun yanında iktisat ve hukukun kesiştiği alan olan mülkiyet meselesi de iktisadın önemli konularından birini teşkil eder. Mülkiyet, çoğu toplumda sosyal ve siyasal yapının temel unsuru olarak belirirken, modernlik sürecinde de özgürlüğün temel unsurlarından addedilmiştir. Özellikle toprak mülkiyeti hem üretim faktörü hem de sosyal statünün kaynağını teşkil etmekteydi. Aydınlanma çağının önemli simalarından olan Kant dahi mülkiyet mevzusunu özgürlük için gerekli saymıştır. Kant'ın devlet ve toplum teorisini inceleyen Peter Koslowski'ye göre (Koslowski, 1985), Kant'ta devlet ve toplum arasındaki münasebet sözleşme üzerine kuruludur ve ancak özgür insan sözleşme yapabilme salahiyetine sahiptir. Bu bağlamda "özgür insan kimdir" sorusuna eğilen Kant'ın cevabı mülkiyet çerçevesinde cevap bulmaktadır. Kant'ın düşüncesinde bağımlı olarak çalışan, kendi emeği ile geçinen kişi özgür olamaz, çünkü bu durumda kişi başkasına bağımlıdır. Ancak mülkünün getirisiyle ya da emeğine bağlı olarak oluşan gelire hayatını idame ettiren kimse özgürdür ve dolayısıyla sözleşme yapabilme yetkinliğine sahiptir (Koslowski, 1985).

Yukarda bahsedilen anlamda İslam'da mülkiyet, hiçbir zaman bu denli önem atfedilecek bir konuma yükselmemiştir. İbn Teymiyye'de ise mülkiyete farklı bir bakış söz konusudur. İnsanın dünyadaki varlık sebebi üzerine bina edilmiş olan mülkiyet kavramı insanda emanetçi hissini uyandırmaktadır. Bunun dışında ferdi mülkiyet ile ferdi içinde yaşadığı toplum arasında da doğrudan bağ kurulmaktadır. İbn Teymiyye mülkiyet hakkını verilmiş olarak kabul eder. Kaynağını naslardan aldığı bu temellendirmeye göre;

"Allah her şeyi insanların istifadesi için yaratmıştır ve mal, mülk üzerine olan hakların teminat altına alınmasını irade buyurmuştur. Fakat insan Allah'ın sadece vasıtasıdır ve mülk bu itibarla ne şahsidir ne de kat'idir; zira zahirdeki sahibin şahsi hakları muradı ilahi üzerine asla bir mani teşkil etmez" (Şirvani, 1965, s. 123),

Bu suretle Allah – insan ve eşya (mülk) arasındaki ilişkiye de açıklık getirmektedir. İnsan ancak asıl sahibinin rızasına uygun şekilde davrandığı takdirde mülk üzerinde meşru bir hak sahibi olur.

Esas itibarıyla ferdi mülkiyete cevaz veren İbn Teymiyye, mülkiyet üzerinde kişinin sınırsız hak sahipliğinin olmadığı görüşündedir. Bir emanetçi olarak kabul edilen mülk sahibinin sınırsız kullanma hakkına sahip olmaması bu algılamının doğal bir sonucudur. Emanetçi algısını daha da ileri bir noktaya taşıyan İbn Teymiyye “... mülkiyeti sırf içtimai bir vazife için nazarı itibara alınmaya mütemayildir. O bir ferdin sahip olduğu mallar üzerindeki haklarına, topluluğa borçlu olduğu vazifelerle sınırlandırılmış nazarıyla bakıyor, bu bakımdan onları dilediği şekilde kullanamaz”(Şirvani, 1965, ss. 123-124). Mülkün emanet olarak görülmesinde, sahiplik özelliğinden ziyade mülkün oluştuğu toplumsal vasat esas alınmıştır. Bu anlamda kişi hem asıl mülkü veren hem de mülkün oluştuğu topluma karşı bir emanetçi konumundadır.

Ferdi mülkiyet esas kabul edilmekle beraber İbn Teymiyye’de mülkiyet ile sosyal sorumluluk arasında doğrudan bağ kurulmaktadır. Mülkiyetin meşruluğunu sağlayan bu sosyal sorumluluk bağıdır. İbn Teymiyye’nin mülkiyet anlayışında mülk sahibi ile toplum arasında mülkiyetten doğan bir borç ilişkisi söz konusudur.

Bir ferdin malları üzerindeki haklarına topluluğa borçlu olduğu vazifelerle sınırlandırmış nazarı ile bakar. Mülkiyet hakları, yalnız vazifesini yaptığı müddetçe haklı görüleceğinden su neticeye varılır ki, istifade kanun tarafından açıklanmış şartlara aykırı şartlar dâhilinde çoğalırsa o haklar yalnız bu sebepten dolayı mevcut olmaktan kalkarlar. Mülkiyet üzerinde haklarını kullanana kimsenin gözetileceği şeyler iki maddede ifade edilebilir: a) bu haklardan beklenen maksadın yerine gelmesi, b) bu hakların kullanılış tarzı. Önce bu haklara sahip olan kişi onların iyiye veya kötüye kullanılması konusunda serbest değildir, zira onlar önünü ve ardını düşünmeden imha edilemezler (Şirvani, 1965, s. 123).

Bu durumda mülk, asıl itibarla yaratıcıya ait olmakla birlikte toplumun maslahatı için insanlara çeşitli miktarda verilmiştir. Mülk sahipliğinin meşruluğu da Allah’a ve de topluma karşı olan vazifelerin yerine getirilmesi ile doğrudan alakalı olduğu sonucuna götürmektedir.

2.2. Ticari sözleşmeler

Ticari hayatın önemli belirleyicilerinden olan akit / sözleşmeler hususunda İbn Teymiyye şartlarda serbestlik taraftarıdır. Zira sözleşmelerin temelinde yatan olgunun özünde özgür irade olduğunu belirtir. Kişinin ancak özgür iradesiyle taraf olduğu akitlerden sorumlu olması gerektiği kaidesi doğal olarak bu sonuca ulaştırır. Serbestlik’ten anlaşılması gereken bir başka husus da sözleşmenin şekline dairdir. “*Akitler/ Sözleşmeler bir ihtiyaçtan doğar, taraflar muhtaç oldukları şartları koşmakta serbesttirler. Bu muamelatta, ticarete büyük kolaylıklar sağlar*”(Ebu Zehra, 1988, s. 15). Ayrıca şartlarda serbestliğin uygulamada kolaylık sağlayacağını belirtir.

Sözleşme şartlarında serbestlik taraftarı olsa da bu serbestliğin sınırları olduğunu belirtir. Evvel emirde akitler dinin genel kurallarına aykırı olmamalıdır, yine sözleşmeler başkası aleyhine kullanılmayacağından kişinin rızası olsa dahi bu tür sözleşmeler hukuk dışı olarak tasnif edilmektedir. Zira konusu itibarıyla kişilerin kârını konu edinen sözleşmelerde muğlâk, ucu açık ifade ve fiillerden kaçınılması gerektiğini savunan İbn Teymiyye aksi takdirde kumarla benzeceğini dolayısıyla haram kategorisine gireceğini belirtir. Haram kategorisine giren ve bu sebeple hoş karşılanmayan bazı sözleşme türlerine örnek olarak; *Bey’u’l-Garar* (speculative sale Akdin unsurlarından biri meçhul kalan satış); *Mulâmese* (Alınacak mala dokunmak suretiyle satış. Satıcı, alıcıya “mala dokunursan, aramızdaki alış-veriş bağlayıcı olmuştur” demek suretiyle bağlayıcılık kazanır.); *Münâbeze* (Ölçüp tartmadan, belirtmeden alış-veriş.); *Hablu’l-Habele* (Ana karnındaki yavruyu veya onun yavrusunu satmak) örnek gösterilebilir. Bu tür akitler dini hassasiyet, karşılıklı fayda gibi unsurları içermediğinden men edilmiştir. Bunların dışında fesat sebebi olması dolayısıyla her türlü faiz uygulaması (erteleme faizi, fark faizi gibi,) piyasa işleyişine olumsuz yönde etki eden işlemlerden vade farkı koyarak satış ya da teslim almadığı şeyin satışı helal olarak görülmeyip men edilen gereken işler olarak tasnif edilmektedir.

Ortaklıklarda sabit pay yerine oranlı pay taraftarı olan İbn Teymiyye, oranlı pay uygulamasının daha adil olduğu görüşündedir. Özellikle emek ve sermaye ortaklıklarında savunulan bu yöntemde hem emek sahibi hem de sermayedarın hakkı korunmuş olmaktadır.

Allah'ın kendilerine taksim ettiği kazanç da yüzdelik esasına göre aralarında bölüşülür. Bu nedenle taraflardan birinin sağlayacağı kazanç, önceden miktar olarak belirtilemez. Aksi takdirde şirketlerde gözetilmesi gereken adalet çizgisinin dışına çıkmış olur. Resulullah (s.a.s.), bu esas üzerine kurulan müzaraa akitlerini yasaklamıştır” (İbn Teymiyye, 1996, s. 9).

Musâkât (Hasat ortaklığı; Ağaç birinden, emek ve bakım diğerinden olmak ve mahsulün aralarında bölüşülmek üzere yapılan meyve ortaklığı) ve *Müzaraa* (Ziraatı teşvik için yapılan ortaklık türü) bu türden sözleşme türlerine örnek gösterilebilir. Aslen helal olan bu tür uygulamalarda şayet oranlı pay yerine sabit pay tercih edilirse haram olacağı ifade edilmektedir. “Bu muameleler, şirket çeşitlerindedir. Şirket her bir ortaklığın üçte bir, yarım gibi şâyi (oranlı) bir payı bulmasıyla olur. Herhangi birine sabit bir şey takdir edilirse, bu adalet değil zulüm olur” (İbn Teymiyye, 2001, s. 42).

Sözleşmelerle kurulan ortaklıklar dini, ahlaki temel üzerine bina olmaları gerektiği gibi menfaat ve zarar paylaşımı temel unsurları zedeleyecek türde olmamalıdır.

Ortaklığın asıl anlamı, ortaklar arasındaki dürüstlüktür. Ortaklardan birine herhangi bir ayrıcalık tanınacak olursa, adalet çiğnenmiş olur. Ama kârda olsun zararda olsun taraflardan her birine isabet edecek pay, belli bir oran çerçevesinde olursa adilâne bir uygulama olmuş olur. Kazanırlarsa her iki taraf payına düşeni, zarar ederlerse yine her iki taraf kendi payına düşen oranda zarara katlanır (İbn Teymiyye, 1996, s. 9).

Mülkiyet hususunda olduğu gibi sözleşme türleri arasında yapılan ayırmada da iki dini ve toplumsal hassasiyetlerin beraber gözetildiği görmek mümkünse de toplumsal maslahatın ön planda tutulduğunu söylemek mümkündür.

2.3. Piyasa mekanizması

İbn Teymiyye'nin düşüncesinde piyasa işleyişi serbest bir pazarda arz – talep ilişkisi çerçevesinde şekillenmektedir. Piyasa işleyişinde serbestlik esas olmakla birlikte toplumsal ihtiyaçlar piyasadaki ilkelerden daha önceliklidir. ‘İhtiyaçların karşılanmasında kolektif sorumluluk’ (farz-ı kifaye) yaklaşımını benimseyen İbn Teymiyye piyasa işleyişini bu çerçevede ele alır (İbn Teymiyye, 2001, ss. 40-42). İhtiyaçların giderilmesine iki farklı noktadan bakan İbn Teymiyye, evvela insanların sıkıntıya duçar olarak zulüm görmelerine razı değildir, saniyen de siyasi istikrar için ihtiyaçların giderilmesini elzem görür. Özellikle kamusal ihtiyacın hâsıl olması durumunda kamu idaresinin piyasaya müdahale edebileceğini savunur. Ancak bu müdahale sadece malların serbest dolaşımını sağlamak, piyasa aksaklıklarını gidermek ya da zorunlu hizmetlerin üretilmesini temin etmeye yönelik olmalıdır. Fiyat ve ücretlerin müdahale dışında tutulması, piyasa işleyişini bozan herhangi olumsuz bir müdahalenin olmadığı varsayımına dayanır.

Özel ve kamusal olarak ikiye ayrılan ihtiyaçlar mevzusu, kul hakkı ve Allah hakkı adı altında farklı bir düzleme taşınır. İnsanların genel ihtiyaç duyduğu konuda hak Allah'a ait olarak telakki edilir. Bu sebeple oluşan durumu tasvir için ‘*hakkullah*’ tabiri kullanılır. “Yiyecek, giyecek, barınma vb. şeylere ihtiyaç kamu yararıyla alakalıdır. Bunlarda satılması gereken mal için emsal fiyat (semen’ül misl) belirlenmesi özel ihtiyaçların giderilmesi (hürriyetin tamamlaması gibi - ortak olan kölenin azadı) için emsal fiyat belirlenmesinden daha üstün ve de evleviyete sahiptir” (İbn Teymiyye, 2001, s. 56). Burada kamu yararının kişisel yarara tercihi söz konusudur. Zira özel ihtiyaçlarla ilgili durumlarda zarar sınırlıdır ama genel ihtiyaçlar mevzusunda oluşan zarar bütün toplumu etkilemektedir.

Kamusal ihtiyaçlarda durumun normale döndürülmesi için zor kullanımına cevaz verilebileceğini beyan eden İbn Teymiyye, özel ihtiyaçlar söz konusu olduğunda da mal sahibinin bu malı emsal fiyatla satması gerektiğini beyan eder. Narh, ancak kamusal menfaatin korunması söz konusu olduğunda cevaz verilebilir. “... eğer gıda maddelerinin sahipleri değeri fahiş bir şekilde aşarlarsa

ve hâkim de insanların haklarını ancak narhla koruyabilirse, bilirkişilere danışarak narh koyar. Narh konulduktan sonra biri fiyatı aşarsa, narha uymaya mecbur eder”(İbn Teymiyye, 2001, s.57).

Mecelle’deki bazı kaideler, İbn Teymiyye’nin ihtiyaçlar çerçevesinde geliştirdiği piyasa mekanizması yaklaşımıyla paralellik arz etmektedir. “Zarar-ı âmmı def için, zarar-ı hâs ihtiyar olunur”, “Zarar-ı eşedd, zarar-ı ehaff ile izale olunur”, “İki fesat tearuz ettiğinde ehaffi irtikab ile a’zaminin çaresine bakılır” ve “Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur”, “Def-i mefâsid celb-i menâfi’den evlâdır.”² Toplumsal ihtiyaçların önceliğini bildiren bu kaideler İslam piyasa zihniyetinin de umdelerini teşkil eder.

2.3.1. Fiyat Teorisi / Adil Fiyat

Piyasada alım-satıma konu olan her mal ya da hizmet fiyat mekanizması üzerinden mübadele edilir. Piyasa, bu anlamda değer biçen bir yapıdır. Ancak fiyatların nasıl oluştuğu önem arz eder. İbn Teymiyye fiyat mevzusunu tartışırken “Fiyatların bir kısmının zulüm ve gayr-i caiz bir kısmının ise âdil ve caiz olduğu ortaya çıkar. Şayet fiyat insanlara zulmetmeyi, -haksız olarak- bir malı rıza göstermediği bir fiyattan satmaya zorlamayı içerirse haram”(İbn Teymiyye, 2001, s. 37) olduğunu belirtir. İbn Teymiyye’nin bu ayrıma giderken “adalet” ve mefhumu muhalifi olan “zulüm” kavramlarını kullanmasıyla fiyat mekanizmasının değer bağımlı olarak işlediğini de vurgulamış oluyor.

Kur`an`da muhtelif bağlamlarda defalarca tekrarlanan kavramlardan biri olan adalet aynı şekilde Hz. Peygamberin hadislerinde de dikkat çekilen bir kavramdır. Bu kadar çok vurgu yapılan bir olgunun ilgili şeylere kıymetlerinin biçildiği piyasaya, bilhassa fiyatlara uygulanması kaçınılmazdır. Adalet kavramının tanımlanmasında uzlaşmış bir tanım yoksa da bu tanımlarda öne çıkan olgu “değer”- “kıymet” mefhumudur. Kıymet ise alışverişte en başta gelen olgudur. Özellikle bir malın başka bir mal ile olan mübadelesinin ifadesi olan fiyat, kişiler için elde etmek istediğine karşılık nelerden vazgeçmesi gerektiğinin ifadesidir. Mübadelede mühim bir mevzu tabi ki değiş-tokuş edilen değerlerin birbirine denkliğidir. Denklik meselesi de bizi doğrudan adalet mevzusuna yönlendirir.

İbn Teymiyye’nin iktisat nazariyesinde fiyatların oluşumu piyasa arz – talep dengesi çerçevesinde gerçekleşir. Piyasada asıl itibarla serbestlik taraftarı olan İbn Teymiyye tam rekabet şartlarında fiyatların narh konularak belirlenmesine karşıdır. İbn Teymiyye, konusunda Hz. Peygamberin narh³ hakkındaki hadisini temel alır. Bu hadiste ön plana çıkan unsurlardan biri narh konularak piyasaya müdahale etmenin “zulüm” olabileceğidir. Fiyatların bir merkezce belirlenmesinin menfi yönlerine işaret edilen hadiste alıcı ve satıcı menfaatlerinin korunduğu optimal noktanın olamayacağı anlamını taşır. Olsa dahi bunun statik olmadığı, şartlar çerçevesinde değişebileceğini ifade eder. Bu sebeple failerin rızası baz alınarak ve de adaleti zedeleyecek unsurların men edilmesi yoluyla en uygun duruma ulaşılabileceğinin işaretidir.

Hadiste belirtilen hususları temel alarak piyasa işlemlerine yaklaşan İbn Teymiyye piyasaya müdahalenin şartlar gereği olabileceğine hükmeder. Bu iki yaklaşım arasındaki temel farkı piyasada eylemde bulunan kişilerin ahlaki davranışlarıyla açıklar. Bir taraftan narh koyarak piyasaya müdahale etmekten imtina eden Hz. Peygamberin uygulaması öbür tarafta buna cevaz veren bir İbn Teymiyye’nin fetvası vardır. Hz. Peygamber’in narh uygulamasından kaçınmasının

² Bkz. Mecelle: 26, 27,28, 29 ve 30. maddeler

³ Enes b. Mâlik (r.a)'ten rivayet edildiğine göre, Resulullah (s.a.s) devrinde fiyatlar pahalandı. Bunun üzerine halk; "Ey Allah'ın elçisi, bize narh koy" dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Şüphe yok ki, fiyat tayin eden, darlık ve bolluk veren, rızıklandırın ancak Allah'tır. Ben sizden hiç kimsenin mal ve canına yapmış olduğum bir haksızlık sebebiyle hakkımı benden ister olduğu halde, Rabbime kavuşmak istemem" (Ebû Dâvud, Büyü', 49; Tirmizî, Büyü , 73; İbn Mâce, Ticârât, 27; Dârimî, Büyü',13; Ahmed b. Hanbel, II, 327; III, 85, 106, 286).

Ebû Hureyre (r.a)'den rivayet edildiğine göre, bir adam; "Ey Allah'ın elçisi, bize narh koy" dedi. Hz. Peygamber: "Belki bu konuda Allah'a dua ederim" buyurdu. Sonra başka bir adam geldi ve "Narh koy" dedi. Hz. Peygamber ona da şu cevabı verdi: "Belki fiyatları ucuzlatan ve pahalandıran Allah'tır" (İbn Teymiyye, 2001, s. 37).

sebebi olarak piyasada satıcı davranışları sebebiyle ortaya çıkan bir aksaklığın olmadığı şeklinde yorumlanır İbn Teymiyye tarafından. Kendisinin narh konusundaki cevazı ise sözkonusu dönemde piyasa faillerinin aynı derecede ahlaki hassasiyetlere sahip olmadıkları görüşünden kaynaklanır.

Hem ferdi hem de toplumsal sorumluluk alanı olan toplumun ihtiyaçlarını karşılaması çabası piyasanın işleyişi konusunda bir temel oluşturmaktadır. Normal işlemeyen durumlarda piyasaya müdahale bir vazifedir. Toplumsal ihtiyaçların giderilmesinde İbn Teymiyye'nin geliştirdiği formülasyon *farz-ı kifaye* ve *farz-ı ayn* kavramları çerçevesindedir. Farz-ı kifaye olan ihtiyaçların karşılanması sekteye uğradığında farz-ı ayn konumuna çıkan durum nedeniyle devletin toplum adına hareket edip piyasa/pazara müdahale yetkisi her zaman için saklıdır (İbn Teymiyye, 2001, s. 40) .

Narh / Te'sir meselesini caiz ve caiz olmayan narh şeklinde iki başlık altında inceleyen İbn Teymiyye bu konuda Hz. Peygamberin narh konusundaki hadisini (bkz: dipnot 4) delil göstererek “fiyatı ayarlayan, bolluk, darlık ve rızık veren Allah'tır” diyerek, narhın arızı bir durum olması gerektiğini ifade eder. “İnsanlar mallarını normal bir fiyata sattıklarında malın azlığı (arz yetersizliği) ya da nüfus artması (talep artışı) sebebiyle fiyatların artması Allah'tandır. İnsanların sabit bir fiyattan satmaya zorlanması haksızlıktır” (İbn Teymiyye, 2001, s. 38) diyerek fiyatlar konusunda müdahale sınırını belirlemiştir. Normal seyir halinde olan piyasaya / pazara narh yoluyla tesirde bulunmak caiz değildir.

Ancak narhın uygulanması gerektiği hallerin de bulunduğunu beyan eden İbn Teymiyye “mal sahiplerinin, insanların ihtiyaç duymasına rağmen, normal değer üstünde satmaya kalkışmaları halinde emsal fiyattan satmaya icbar edilirler” (İbn Teymiyye, 2001, s. 39) demektedir. Narh/ Te'sirin esası emsal değerle alışverişin sağlanmasıdır. Hakeza alım ve satımlarda tekel oluşturmak yine istenmeyen davranış türlerindedir. “İnsanların çoğunun alıp-satmaya ihtiyaç duyduğu nesnenin alım satımına ihtiyaç genel olduğundan yalnızca emsal bedelle satılması gerekir” (İbn Teymiyye, 2001, s. 39).

Yalnızca kendilerinin takdir edeceği fiyattan satmak konusunda anlaşılan satıcılar men edilir. Aynı şekilde malların fiyatlarını (haksızca) düşürerek almak konusunda anlaşılan satıcıların bu davranışları da çirkin görülen davranış türleri arasındadır. Bugün için “kartel”, “tröst” benzeri birlikleri andıran bu uygulamalarda piyasanın serbestlik ilkesi zedelendiğinden men edilmesi gereken oluşumlar olarak tasnif edilmişlerdir. Narh, alım ve satım işlemlerinde taraflardan birinin diğerini zor durumda bırakmasının önüne geçmek için tedbiren başvurulmuş bir yöntemdir. Narh'ın asıl fonksiyonunun piyasalardaki olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik olduğu verilen örneklerde rahatlıkla görülebilir. Bu değerlendirmeler ışığında rahatça söylenebilir ki muhtesip marifetiyle piyasaya yapılan müdahaleler bozulan dengeyi yeniden tesis etmeye yöneliktir.

Narhın cevazı mevzusundaki bazı tartışmaları aktaran İbn Teymiyye, narhın mutlak olarak olmadığını söyleyip Hz. Peygamberin ilgili hadisini kaynak gösterenlerin gözden kaçırdıkları önemli bir hususa dikkat çekerek bu hükmün her zaman için geçerli olmayacağını belirtir. Hz. Peygamberin bu hadisi genel bir durum için değil sadece o an ve durum ile sınırlıdır. İkinci olarak Hz. peygamberin narhtan imtina etmesi söz konusu dönemde piyasada işleyişi bozan herhangi bir davranışa rastlanılmaması sebebiyledir. Ayrıca Medine pazarı kurulduğunda uyulması talep edilen şartlara uymayanlar çeşitli yaptırımlarla maruz kalmışlardır (İbn Teymiyye, 2001, ss. 37-39).

Narhın dışında çarşı esnafının aşamayacakları bir tavan fiyat belirlenebilir mi konusunda genel görüş ret yönündedir. Ama fiyatların yükselmesi ve durumların bozulmasını engellemek için tedbiren konulabilir diyenlerde mevcuttur. Ancak bu üst sınır esnafın rızası alınmak şartına bağlanmıştır. “Bu konuda onlar için kâr olmayan fiyatın, rızaları olmaksızın belirlenmesi, fiyatların bozulması, temel gıda maddelerinin saklanması ve insanların mallarının telef edilmesi sonucunu doğurur” (İbn Teymiyye, 2001, s. 52) demek suretiyle tavan fiyat uygulamasının sakıncalarını beyan eden İbn Teymiyye yinede ihtiyatı elden bırakmadan “insanların yapmaları gerekenden kaçınmalarına gelince işte bu durumda vacibi yapmaları emredilir, yapmazlarsa

cezalandırılırlar” (İbn Teymiyye, 2001, s. 52) demektir. Bu suretle temel anlamda karşı olduğu tavan fiyat uygulamasına olumsuz şartları ortadan kaldırmak gayesiyle cevaz vermektedir.

Fiyat hususunda ‘kişinin rızası’ni esas alan İbn Teymiyye, “Şayet fiyat/narh fiyatı insanlara zulmetmeyi –haksız olarak – bir malı rıza göstermediği bir fiyattan satmaya zorlanmayı içeriyorsa haramdır”(İbn Teymiyye, 2001, s. 37) demek suretiyle alıcı ve satıcının rızasını gözetmektedir. Ancak “şayet adaleti içeriyor ve emsal bedelle alım satım öngörüyor ve emsal bedelden fazlasını almasını, haram olandan men edilmesini içeriyorsa caiz hatta vaciptir”(İbn Teymiyye, 2001, s. 38). Bu durumda fiyatların adil olmasının ilk şartı tarafların rızası olarak temayüz etmektedir.

Adil fiyat meselesinde ikinci ön şart da piyasanın normal olarak işlemesi, arz ve talep dengesini bozacak harici etmenlerin olumsuzluklardan uzak olmasıdır. Bu şartlar çerçevesinde oluşan fiyata itibar edilebilir. Bunun dışında gayri nizami hallerde oluşan fiyat rızayı barındırır da eksik piyasa şartları dolayısıyla uygun değildir. Bu tür sapmalar gayri adil olduğundan idare tarafından mümkün en kısa zamanda hal çarelerine bakılmalıdır. Halkın sıkıntılara düşmesine sebep olan dengesizlik hali, piyasanın doğal işleyişi sonucu olarak değil de harici etmenler sebebiyle ortaya çıktığından bir nevi idari sorun olarak görülmektedir. Bazı bela ve musibetlerin dışında piyasada oluşan darlık, sıkıntı durumu idare mekanizmasının zayıflığına işaret olacağından bizatihi yine idare tarafından izale edilmelidir.

İbn Teymiyye’nin fiyat nazariyesinde iki kavramla karşılaşıyoruz: ‘*ivaz-ı misl ve semen-i misl*.⁴ Toplum içinde ahlakî-hukukî bir uyumsuzluğu çözümlmek söz konusu olduğunda ‘*ivaz-ı misl* (compensation of the equivalent), iktisadî bir çözüm söz konusu olduğunda da *semen-i misl* (price of the equivalent) kavramlarını kullanan İbn Teymiyye bu fiyatların nasıl oluştuğu ya da oluşabileceği konusunda doğrudan fikir beyan etmekten kaçınır. Ancak genel olarak tedbir ve teşvik konusundaki görüşlerine bakılırsa İbn Teymiyye’ye göre *adil fiyat*; her türlü olumsuz müdahaleden bağımsız oluşan piyasa fiyatıdır. Narhı konulmamış, simsarlık- aracılık gibi fiyatı etkileyen menfi durumlar men edilip her türlü aldatılma, ihtikâr ve iddihar gibi hususlar bertaraf edildikten sonra kişi rızasının da esas kabul edildiği alışverişte oluşan piyasa fiyatı İbn Teymiyye için adil fiyat olarak temayüz etmektedir (İbn Teymiyye, 2001, ss. 57-59).

Bu tanımda, kişinin genel fiyat düzeyini bilmesi (bilgi) ve alıcı ve satıcının onayı (rıza) “satışta rıza esastır, rıza da bilgiden sonra doğar” (İbn Teymiyye, 2001, ss. 57-59) unsurları ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında asıldan olmamakla beraber ferdi ve toplumsal menfaat, adil fiyatın üçüncü bileşenini teşkil eder. Bu durumda adil fiyat bu üç unsurun en optimal bileşkesini ifade eder. Narh koymak ancak kamu maslahatı sözkonusu ise caizdir.

İbn Teymiyye’nin adil fiyat ve adil *ivaz’ül misl – semen’ül misl* anlayışı ile skolâstik *adil fiyat* tasavvuru arasında da benzerlikler vardır. Benzer bir davranış şeklini İbn Teymiyye’nin Hristiyan dünyadan çağdaşları sayılan Thomas Aquinas ve hocası Albertus Magnus’da da görmek mümkün. “Magnus’a göre, adil fiyat satış zamanında piyasanın takdirine göre oluşan mal bedeli”dir. Talebesi Aquinas da aynı kanaattedir: Adil fiyat, cari piyasa fiyatıdır. Şu şartla: Muameleye herhangi bir hile veya aldatma karışmamış olmalıdır. “Aquinas için her hangi bir malın adil fiyatı, o malın sahtekârlık ve tekelci ticarî uygulamaların yokluğundaki cari piyasa fiyatı idi” (Özel, 1996, s. 151).

Ancak İbn Teymiyye’den farklı olarak yukarıda belirttiğimiz unsurlara bazı eklemeler de yapılmıştır. Bunlar arasında maliyet ve sosyal statü unsurlarının eklendiğini görüyoruz. Albertus Magnus, “Üretimleri eşit emek miktar ve masraflarını temsil ediyorsa, iki meta değerce eşittir ve bunların mübadelesi adil olur” (Özel, 1996, s. 152) diyerek adil fiyat teorisine emek ve maliyet unsurlarını eklemiştir. Aquinas da hocasının görüşüne bağlı olmakla beraber bu analize “Aristo’ya ait bir görüş olan sosyal statünün (conditio) gözetilmesini biraz daha fazla vurgular: Kişinin

⁴ Bu iki kavramdan genel olarak anlaşılacak belirli bir zaman ve yerde, benzer nesnelere için ödenen fiyattır, bu sebeple adil fiyat kavramının İbn-i Teymiyye’deki ifadesi “*semen-i misl*” ve “*ivaz’ül misl*” kavramları olmaktadır.

çalışması nasıl sınıfına bağlı ise, hizmetinin değeri de öyledir. Adil fiyat farkı, çeşitli ürün tedarikçilerinin sosyal konumlarındaki farkı yansıtmalıdır.” (Özel, 1996, s. 152).

İbn Teymiyye gibi piyasada oluşan fiyata müdahalenin karşısı görüşleri savunan Aquinas, şayet piyasada adil fiyat hüküm sürmüyorsa otoritelerin böyle bir fiyatı tespit etmeleri gerektiğini savunur. “Adil fiyat sadece satılan nesneyi değil, satıcının ondan ayrılmakla uğradığı (öznel) kaybı da hesaba katan bir fiyat olmalıdır” ifadesi adil fiyat meselesinde subjektif öğelerin de değerlendirilmesini elzem kılar. Bu ifadenin biraz daha açık tahlili Duns Scotus'ta görülür: “Fiyat tacirin alım, nakliye ve depolama sırasında yaptığı masrafları ve ayrıca onları pazara getirirken söz konusu olan gayret, emek ve riski karşılamalıdır. Adil fiyat, tacirin ailesine rahatça bakabilmesini mümkün kılan fiyattır”(Özel, 1996, s. 153). Maliyet unsuru bir malın fiyatında ve alım satımında asli öğelerden görüldüğünden muhtemelen bu sebeple İbn Teymiyye'nin düşüncesinde ayrıca belirtilmesine gerek duyulmamıştır.

2.3.2. Emek Piyasası ve Ücretler⁵

Fiyat, narh ve adalet bağlamında genel tüketici davranışları ile arz ve taleple alakalı meseleleri açıkladıktan sonra, İbn Teymiyye aynı şekilde ücret, *te'sir* ve adalet kavramları çerçevesinde de emek piyasasını konu edinir. Emek piyasası için, mal piyasasında kullandığı kavramların benzeri olan “*emsal ücret*” kavramını kullanmaktadır. Emsal ücretin tespit yöntemi ise emsal fiyatla aynıdır. Bu konuda da te'sirden uzak kalınması gerektiğini savunan İbn Teymiyye ancak olumsuz şartların ortadan kaldırılması için idarenin müdahil olması gerektiğini savunur.

Emek piyasasını *adil ücret* çerçevesinde açıklayan İbn Teymiyye'ye göre adil ücret, işçilere toplumsal vasatta düzgün bir şekilde yaşayabilmeleri için verilmesi gereken bir ücret düzeyi olarak tanımlar (Pancarini, 2018). Emsal ücret kavramını adil ücret çerçevesinde değerlendiren İbn Teymiyye mal piyasasında olduğu gibi emek piyasasında taraflara zulüm edilmemesini öncelikli şart olarak belirtir. Ayrıca tarafların yapılacak iş ve ücret karşılığını ihtiyari, tesir altında kalmadan kabul etmelerini önemser. Zira özgür olmak, zor ve baskı altında olmamak sözleşme hukukunun esasını teşkil eder. Ücret mukabili çalışan kimselerin kendisinin ve ailesinin geçimini temin edecek düzeyde bir ücret elde edebilmeleri adil ücretin asıl önemli unsurudur.

Mal piyasalarında olduğu gibi emek piyasasında da toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına öncelik veren İbn Teymiyye insanların ihtiyaç duyduğu hususlarda emek piyasasının arz tarafını oluşturan usta ya da işçi kesiminin emsal ücret / eşdeğer ücret karşılığında zorla çalıştırabilecekleri görüşündedir. Çünkü zaruri olan ihtiyaçların karşılanmasında öncelik söz konusudur. Bahusus imar faaliyetlerinde ya da toplumun ihtiyaç duyduğu diğer bazı hizmetlerin üretilmesinde ihtiyaç duyulan işi ihtiyari olarak icra edecek kişiler bulunmadığı takdirde devlet zora başvurabilir. Ancak zorlama sadece işin yapılması yönündedir. Zorla da olsa çalıştırılanlara emsal ücret ödenmelidir. “İnsanlar ihtiyaç üzere zorla çalıştırıldıkları takdirde emir emsal ücreti belirlemek zorundadır” (İbn Teymiyye, 2001, s. 40). Gazali ise bu gibi durumlara ‘farz-ı kifâye’ kavramı üzerinden yaklaşır. Toplumsal ihtiyacın giderilmesinde ön plana çıkan bu kavram, “şeriatın gerçekleşmesini amaçladığı ama gerçekleştirilmesiyle belirli bir şahsı mükellef tutmadığı şey...” (Orman, 2018, s. 46) olarak tarif edilir. Bu anlamda farz-ı kifâye bir nevi toplumsal bir görev olarak addedilir. Toplumsal vazifelerin yerine getirilmesi ise toplumun organize hali olan devletin / idarenin görevidir. Farz-ı kifâye kavramı Gazali'de hem toplumsal ihtiyaçların öncelenmesinde hem de idarenin piyasa düzenine müdahale etmesini meşrulaştırır.

Zarurettten kaynaklanan durumlarda işgörenlerin de emsal ücretten fazlasını talep etmesi İbn Teymiyye'ye göre caiz değildir. Durumu fırsata çevirmek mal piyasasında olduğu gibi emek piyasasında hoş görülme bir davranış olarak addedilir. Herhangi bir aksaklığın olmadığı

⁵ Orta çağ emek piyasasından bahsederken bağımlı çalışanların emek gücünü arz ettiği bugünkü anlamada bir piyasa düşünülmemelidir. Serbest çalışanlar, esnaf ve zanaatkâr gibi küçük müteşebbisler ve gündelik ya da yevmiye karşılığı çalışan kişilerden oluştuğunu göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Klasik dönem İslam çalışma algısı için bkz.: (Orman, 2001, ss. 161-177).

zamanlarda mal piyasasında fiyatlar nasıl oluşuyorsa emek piyasasında da ücretlerin aynı şekilde üzere oluşmasından yanadır. İdarenin vazifesi emek piyasasında kişinin baskı altında ve zorda kalmadan kendi isteğiyle kabul edebileceği şartları oluşturmaktır. Emsal ücret ya da adil ücret gibi konularda idarenin vazifelerine vurgu yapan İbn Teymiyye işçi, işveren ve halkın haklarını gözetir. Taraflardan sadece birini öne çıkarıp oluşan maliyeti diğerlerine yüklenmesine karşıdır. İdarenin vazifesi bu üçlü bileşkede en optimalin oluşmasına zemin hazırlamaktır.

2.4. Piyasaya etki eden harici etmenler ya da iktisadın sosyo-psikolojik tahlili

İbn Teymiyye'nin iktisadi görüşlerinin hülasa edildiği bir kaynak olan "Hisbe" isimli kitabının ikinci kısmı muhtesip için tavsiyeler niteliğindedir. "İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" prensibinin felsefi arka planını açıklayan İbn Teymiyye, muhtesip için ıslahın yöntemi üzerine fikir beyan eder. Bu noktada en önemli unsurlar olarak bilgi, yumuşaklık, anlayış ve sabır hususlarına dikkat çeker (İbn Teymiyye, 2001, ss. 75-84).

Genel olarak insani eyleminin özel olarak da iktisadi eylemin saiklerini tahlil eden İbn Teymiyye, aksaklıkların giderilmesi için çözüm önerilerinde de bulunur. Bu tahlil aynı zamanda yetkililer için alınacak tedbirlerin mahiyeti hakkında da fikir vermektedir. Toplumda hoş karşılanmayan davranış türlerinin sırf yasaklamalarla ortadan kalkmayacağını ima eden İbn Teymiyye, bu tür davranışlara sebebiyet veren asıl etkenlere karşı tedbir almak gerektiğini ifade eder. (cümle düşük) İnsan ve davranışları başlığı altında insanın doğası ve davranışları mevzusuna eğilen İbn Teymiyye, insanda iyilikte bulunma ve kötülük yapma dürtülerinin mündemiç olduğunu beyan eder (İbn Teymiyye, 2001, s. 103). İnsanları kötülüğe iten dürtülerin başında, 'başkasına benzeme isteği', 'arzu ve görüşte uyuşma' ve 'arzularda ortaklık' gibi etkenleri sayar. Bunun yanında insanda kıskanma duygusu nedeniyle iyilikten sapmanın her daim söz konusu olabileceğine dikkat çeker. Ayrıca kötülük, insanda mündemiç olan dahili kuvvetlerden kaynaklanabileceği gibi harici etmenlerden de kaynaklanabilir (İbn Teymiyye, 2001, s. 105). Eylemin psikolojik tarafına dikkat çeken İbn Teymiyye'ye göre insanlar eylemlerine toplumsal meşruiyet kazandırmak için başkalarının da aynı şekilde davranmasını arzu eder. Toplumsal meşruiyet zeminini başkasını yaptığı fiile ortak etmekte bulan kişiler bu suretle üçüncü kişilerin doğruluktan sapmasına sebebiyet vermektedir. Bu noktada idare, harici etmenleri ortadan kaldırmak ya da etkilerini nötralize etmekle yükümlüdür.

Ancak insanın sadece kötü olan dürtülerle mücehhez kılınmış olmadığını bunun yanında kötülüğü dengeleyecek dürtülerin de insanda mevcudiyetine işaret eden İbn Teymiyye bunların başında *vicdan dürtüsü* geldiğini belirtir. Vicdan sahibi olmak insanın en bariz özelliğidir. Bunun yanında *rekabet duygusu, iyilere katılma ve iyilere katılma arzusu* (İbn Teymiyye, 2001, s. 105) insanı iyiye yönlendiren etmenlerdir. Böylece İbn Teymiyye, iktisadi eylemin sosyal ve psikolojik tarafına göndermede bulunur.

İnsan davranışlarının incelenmesinin piyasa ya da pazar için önemi şuradan kaynaklanmaktadır. Tüketici ya da satıcı iktisadi bir eylemde bulunurken farkında olmasa dahi İbn Teymiyye'nin işaret ettiği türden psikolojik dürtülerle hareket edeceği gerçeği piyasaya hâkim olabilecek eğilimlerin ortaya konulması açısından önemlidir. İnsanın hangi dürtülerle eylemde bulunabileceğinin incelenmesi, haksızlıkların ortadan kaldırılması açısından önemli olduğu gibi piyasada arz ve talebin belirlenmesinde ve fiyatların oluşmasında etkin rol oynar. İbn Teymiyye'nin insan davranışları yaklaşımı, piyasada tüketici davranışının psiko-sosyal tahlilini ifade etmektedir. Başkasına benzeme arzusu ile tüketime ya da eyleme yönelen kişiler, lüks malların ticaretinde *itibar* ve *statü* faktörlerinin dikkate değer rol oynadığını göstermesi açısından önemlidir. Bunun dışında üretici ya da arz yönünü oluşturan kişiler arasındaki aksaklıkların ifadesi olması açısından da önemlidir.

3. Sonuç

Sonuç olarak İbn Teymiyye'nin somut piyasa gözlemlerinin tahliline dayanarak Hisbe teşkilatı çerçevesinde değerlendirdiği iktisadi eylem, ahlak ve ahlakın izdüşümü olarak beliren hukuk

kuralları çerçevesinde değerlendirilen bir piyasa düzeni göze çarpmaktadır. İbn Teymiyye, ahlaktan dolayısıyla hukuktan bağımsız bir düzende insanı çevreleyen olumsuz şartlar dolayısıyla adaletli bir yapı kurmanın gayri mümkün olduğunu söylemektedir. Adalet mevzusu da sadece insanlar arasında tesis edilecek bir durum olarak değil, aynı zamanda insan – tanrı, insan – tabiat ve insan – insan ilişki düzlemlerinde de tesis edilmesi gerektiğini vurgulanmaktadır. Bu bağlamda insan davranışlarında önemli bir yer tutan iktisadi eylemin hukuk ve ahlaka tabi olması gerektiği fikri açığa çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında piyasa kurallarından ziyade bütün hayatı tanzim eden kurallar ile karşılaştığımız bu nazariyede piyasa, ahiret ve dünya arasında bir geçiş yerini andırmaktadır. Arafı andıran bir yer olarak temayüz eden piyasa, kişinin davranışları neticesi arzulanayan hayata ermenin başlangıcını ifade eder.

Haram-helal, iyi-kötü, rızayı ilahi gibi kavramlarla iktisadi muamelelere yaklaşılacak bir zihinde iktisat ve ahlak ilişkisi adı altında birbirinden bağımsız birer disiplin gibi bahsetmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İbn Teymiyye'nin içinde yaşadığı kültürel çevrede ahlak ve ekonomi ilişkisine bakıldığında iktisat bağımsız bir bilim olmak bir yana bağımsız bir eylem olarak dahi telakki edilmeyecek derecede ahlak ile bütünlük arz etmektedir. İbn Teymiyye'nin hisbe kurumu, piyasa, mülkiyet, fiyat ve ücret kavramları çerçevesinde açıkladığı iktisadi eylem yaklaşımında görüldüğü üzere iktisat, ahlakın “hikmeti ameliye” olarak adlandırılan tasnifin alt birimi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca iktisadın siyaset ile doğrudan ilişkisini de deruhte etmektedir. Zira siyaset, iktisadi eyleme ahlaki buyrukların hâkim olması için tesis edilmesi zorunlu olan düzeni oluşturan faktördür. Bunun yanında insanın diğer bütün eylemleri gibi iktisadi eylem de ancak bir gaye çerçevesinde, rızayı ilahiyi kazanmaya yönelik olarak önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Baeck, L. (1994). Klasik İslam Çağının İktisat Düşüncesi. İçinde M. Özel (Ed.), *İktisat Risaleleri*. İstanbul: İz Yayınları.
- Dinçer, Ö. (2019). *Siyasetnameleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce* (2. bs). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ebu Zehra, M. (1988). *Şeyhulislam Ahmet ibn-i Teymiye; Hayatı, Görüşleri, Fıkıhtaki yeri, Usulü*. İstanbul: Hilal Yayınları.
- Islahi, A. A. (1985). Ibn Taimiyah's Concept of Market Mechanism. *J. Res. Islamic Econ.*, 2(2), 51-60. Munich Personal RePEc Archive. Geliş tarihi gönderen Munich Personal RePEc Archive.
- İbn Teymiyye, T. (1996). *Kıyas*. İstanbul: Tevhid Yayınları.
- İbn Teymiyye, T. (2001). *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe* (V. Akyüz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kala, A. (1998). *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları – 1*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi - İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 133-143). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kavakçı, Y. Z. (1975). *Hisbe Teşkilatı, Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak Kuruluş ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Koslowski, P. (1985). *Staat und Gesellschaft bei Kant*. J. C. B. Mohr.
- Laoust, H. (1976). *Nazariyatü şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye fi's-siyâse ve'l-ictimâ'* (M. A. Ali, Çev.). İskenderiye.
- Orman, S. (1999). Başlangıcından Osmanlı'ya iktisadî düşünce tarihinin İslâmî kaynakları. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (6), 9-48.
- Orman, S. (2001). *İktisat, Tarih ve Toplum* (1. bs). İstanbul: Küre Yayınları.
- Orman, S. (2018). *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet* (1. bs). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Özel, M. (1996). İktisat, fiyat ve adalet üzerine. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (1), 147-158.
- Pancarini, A. S. (2018). *Market Mechanism in the View of Ibn Taymiyyah*. Munich Personal RePEc Archive. Geliş tarihi gönderen <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/87024/>
- Şirvani, H. (1965). *İslam'da siyasi düşünce ve idare üzerine araştırmalar*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.